

muutuvas ajas, seda kahtlemata õigustatult. Kõnelevad allikateski esmajoones eestirootsi talupojad, vastaspool saab vähem sõna. Samas on tunne, et mõisapoolne aspekt jääb seejuures liiga nõrgaks. Võimalike kõrvalepõigete juures oleks võinud olla ka ekskursionistide soomerootslaste juurde, nende õiguslike olude ja soome talupoegade võrdluse juurde. Ja üldse, miks räägitakse nii meil kui ka Soomes ajaloolises kontekstis ainult rannarootslastest? Miks ei toimunud kolonisatsiooni sisemaale? Soomes seletatakse seda mitte soome asustuse olemasoluga, vaid looduslike ja kliimatiliste tingimustega. Samas on soomerootslased ajalooliselt olnud soomlastest kehvemal majandusjärjel.

Nii nagu igas põhjalikus väitekirjas, esineb A. Põldveegi töös mõningaid faktivigu ja kergemaid komistusi, nagu ka arhiiviallikate tõlgendamise probleeme ja otseseid tõlkevigu, mida siinkohal üle kordama ei hakka. Samuti ei taha dissertandile ette heita Rootsi Riigiarhiivis hoitavate Liivimaa donatsioonikontori materjalide mittekasutamist, ehkki just need dokumendid oleksid andnud täiendava pildi dissertatsiooni ühe keskse kuju Hans Wartmanni valduste kujunemisest 16. saj. teisel poolel Hiiu-, Harju- ja Virumaal. Teadaolevalt on Jakob Koit koostanud Liivimaa donatsioonikontori materjalidest andmebaasi, mille publitseerimise pikk teekond pole veel kahjuks lõppenud. Seni on aga vastavad andmed jätkuvalt Rootsi Riigiarhiivi omand ja huvilisel tuleks info kättesaamiseks originaalallikatega tohutut vaeva näha.

Arvamuse kokkuvõtteks tuleb tõdeda, et A. Põldvee poolt käsitletud teema ei ole meie historiograafias küll uudne, kuid käesoleva töö puhul on oluline, et Pakri rootslaste Karl XI-le esitatud kaebekirjade aktsiooni teema on saanud uue sisu ja lahenduse. Varasemad uurijad ei ole tähele pannud, et pealinna sõidu ja kuningale kaebamise tegelik esilekutsuja oli riigivõimude plaan allutada eestirootslased mereväeteenistuse kohustusele, millega nõustumise eeltingimuseks seadsid talupojad oma vanade õiguste kinnitamise. Ometi oli tulemuseks, et rannarootslaste sotsiaalne eriseisund ei leidnud selgelt määratlemist, ning olles küll ühelt poolt isiklikult vabad, ei jäänud nad kõrvale koormiste kasvust. Hinnatav on töösse oskuslikult põimitud rootsi talupoegade võitlus oma keele säilimise eest, mida loeti isikliku vabaduse kõrval teiseks tähtsaks identiteedi aluseks. Ehkki tõstatatud uurimisküsimused on suunatud kitsale piirkonnale, on neid käsitletud laiemas kontekstis. A. Põldvee käsitluslaad on intelligentne ja töö peegeldab kirjutaja erudeeritust.

Enn Küng

Palju uut teavet, kuid mitte selgitusi Baltikumi saatuse kohta

Magnus Ilmjärv. *Silent Submission. Formation of Foreign Policy of Estonia, Latvia and Lithuania. Period Mid-1920's to Annexation in 1940. Studia baltica stockholmiensia 34.* Tallinn, 2004, 592 lk.

Magnus Ilmjärve väitekirja temaatika on pakkunud suurt ja mitmekesiselt huvi Balti riikides, Balti pagulaste seas, baltisakslaste ja erinevate uurijate hulgas ning eri maades, eriti aga Soomes, kus on selle ala suurim uurijaskond väljaspool Balti riike. Niisiis sobis väitekirja hästi Soomes kaitsmiseks. Enamiku selle ala uurimuste seast eristub ta oma hõlmava tervikkuse poolest. Teos ei piirdu ühe Balti riigi uurimisega, vaid käsitleb kõiki kolme korraga.

Tegu on erakordselt mahuka ja mitmekülgse tööga. Rohkem kui 550 leheküljel uuritakse Eesti, Läti ja Leedu arengut 1920-ndate algusest kuni iseseisvuse lõpuni suvel 1940. Käsitletavat teemat on rühmitatud järgnevalt: “Nõukogude Liidu taotlus saada Baltikumi poliitiline eliit oma kontrolli alla”, “Nõukogude Liidu ja Saksamaa võitlus ülemvõimu pärast Baltikumis”, “Balti *Entente*’i sünd”, “Balti riigid ja Idapakt”, “Eesti, Läti ja Leedu Euroopa uuel julgeolekupoliitika väljal 1930-ndate keskpaiku”, “Sõjaväe roll Balti riikides”, “Pürgimus erapooletuse poole Rahvasteliidu raames”, “Eesti, Läti ja Leedu, Prantsusmaa, Suurbritannia ja Nõukogude Liidu kolmepoolsed läbirääkimised 1939”, “Molotovi-Ribbentropi paktist Soome Talvesõjani”, “Talvesõda võrdluses Balti riikide arenguga”, “Okupatsioonikatastroof ja iseseisvuse lõpp” ning “Lõppjärelused”.

Väitekirjal on mõningaid iseloomulikke jooni, mis on ühekorraga nii vooruseks kui ka puuduseks. Üks on teose mahukus. Teos sisaldab palju tähtsat ja uut informatsiooni. Teisest küljest on seda aga nõnda palju, et selgitav iva tahab detailrikkusesse ära uppuda. Tugev lühendamine oleks teinud sellest tõepoolest selgitava monograafia. Igal juhul oleks võinud välja kärpida mõne terve peatüki, nagu erapooletus Rahvasteliidu raames või Nõukogude Liidu kultuuripoliitika, samuti mõne eriti põhjaliku se-

letuse, mis ei tundu põhiasja edasi arendavat.

Teine saavutuskülg on peaaegu täielik lähematerjal. Värskeim ja kõige uuenduslikum on kättesaadavate Nõukogude Liidu arhiivide üksikasjalik läbitöötamine. Autor võib pidada ennast üheks esimeseks, kui isegi mitte kõige esimeseks Vene arhiivide süstemaatiliseks rikastajaks Baltikumi saatuskäigu alal. Teisest küljest, kuna materjalid on uued, siis tundub, et paiguti on nad tirinud autori endaga kaasa käsitlema rahvusvaheliste suhete kogupilti Nõukogude Liidu vaatenurgast.

Esimese peatüki keskseim ja tõepoolest uudseim teema näib olevat president Konsstantin Pätsi erisuhe venelastega. Nõukogude Liidu eesmärk oli "osta" majanduseeliste abil ära sobivaid parteisid või inimesi koostöök, ja seda rakendati kõikides Balti riikides. Teose järgi valiti Eesti Põllumeeste Kogud ja eriti selle erakonna tegelik juhtfiguur Päts selliseks kontaktisikuks. Niisamuti toimiti ka Lätis ja Leedus. See on võib-olla tähtsaim saak, mis Nõukogude Liidu arhiividest on saadud. Pätsi valmisolek koostöök oli arusaadav selle tõttu, et ta ema oli venelanna, ta kodukeeleks oli lapsepõlves olnud vene keel ja ta oli saanud vene õigeuskliku algkoolituse. Siiski tundub üllatav, et Päts oleval jätkanud tihedat koostööd vahetult kommunistide riigipöördekatse järelgi, aastal 1925, ja pidanud Nõukogude Liidu saatkonna esindajaga läbirääkimisi Venemaa ja Eesti vahelise föderatsiooni üle. Usutavam tundub, et Pätsi seisukohavõtt oli pärit riigipöördekatse-eelsest ajast. Seda puudutav Vene allikas ongi dateeritud aasta varem – märtsis 1924! (lk. 47–48) Ilmjärv väitis, et tegu on trükiveaga ja et kuupäev peaks olema märts 1925. Dissertant on siiski hiljem avaldanud oma uurimusest tunduvalt laiendatuma eestikeelse versiooni, ja selles on seesama daatum – märts 1924 (lk. 43)!

Selgeks puuduseks võib pidada Ilmjärve kommet vältida järeldusi. Ta on leidnud huvitavat ja tõepoolest uut materjali ning valanud selle jutustuse vormi. Lugeja ootaks, et autor kui materjali parim tundja seletaks, mida see kõik tähendab. Seda ta aga sugugi ei tee, vaid jätab otsad lahtiseks. Lugeja küll taipab, milles asi on, aga küsitavaks jääb, kas ka kirjutaja ise on sellest aru saanud. Või kas võiks asju tõlgendada ka teistmoodi? Kui Päts oli nimelt aastail 1924–1925 olnud aktiivne majandussuhete edendaja, siis kas polnud see kasulik kogu eesti rahvale? Või kui ta tahtis rõhutada oma idasuunitlust, siis kas ta polnud just tol ajal poliitilisel kõrvalteel? Päts oli ju viimast korda riigivanem

1924. aasta algul ja hiljem alles 1930-ndatel. Kui Põllumeeste Kogud olid valitsuses kesksel kohal, siis oli riigivanemaks Jaan Teemant.

Kahtlemata näeb Pätsi tegevus suure palga eest Nõukogude Liidu kaubandustarnete nõuandja ja juriidilise konsultandina välja kompromiteerivana. Teisest küljest aga, et autor ise järeldusi ei tee, siis jäävadki paljud asjad lahtiseks. Oluline küsimus oleks, kas Päts jäi Nõukogude Liidu "agendiks" ka pärast koostöö lõppu. Väitekirjas näidatakse, et Nõukogude Liit teadis ette Pätsi võimuhaaramisest märtsis 1934 ja aktsepteeris üsna ilmselt ametlikku selgitust, et see on suunatud Vabadussõjalaste Liidu vastu. Pärast seda näis Päts Nõukogude Liidust eemale hoidvat. Ta alustas koostööd kindral Johan Laidoneriga, mida saab lugeda tagasilöögiks venelastele. Oleks olnud huvitav teada, kas Päts eksitas Nõukogude Liitu. Või tahtis ta oma idasidemetest muul moel lahti saada? Väitekirja järgi ei olnud ta üldsegi alistuv mees ega kaldunud Nõukogude Liidu soove ära kuulama, vaid ootas kuni lõpuni tuge Saksamaalt. Ehk – mis mees oli Päts tegelikult? Kas ta oli Nõukogude Liidu poolt kinnimastud agent? Või osav manööverdaja suurriikide vahel? Oma riigi jaoks parimat otsiv riigiisa? Või isiklikku võimu otsiv poliitik? Need asjad jäävad lahtiseks, kuigi neile peaks olema juba võimalik vastata.

Teine silmatorkav ühisjoon Eesti ja teiste Balti riikide poliitikas oli pöördumine Saksamaa poole pärast 1930-ndate keskaika, kõige selgemini Eesti puhul. See oli nii majanduslikult kui ka julgeolekupoliitiliselt põhjendatud tegu. Võib öelda, et Eesti poliitiline juhtkond pürgis süstemaatiliselt koostööle Saksamaaga, hoolimata rahva kahtlustest. Saksamaa ja Eesti koostöö käsitlemine tundub olevat olnud autorile raske. Kuigi ta muidu väldib järeldusi, siis Saksamaa puhul lisab autor mitu korda oma moraliseeriva kommentaari, et just Saksamaa oli Eesti suveräänsusele tõeline oht või midagi seesugust (lk. 214, 216, 355, 546). Ma ei märganud, et ta oleks selliseid kommentaare esitanud Nõukogude Liidu kohta. Kuigi just nimelt Nõukogude Liit osutus Eesti ja Balti riikide iseseisvusele saatuslikuks.

Saksamaa puhul kerkib esiplaanile mõte Soome ja Eesti ühisest rollist Saksamaa plaanides, varasel etapil eriti laevastiku plaanides. Kas sakslased teadsid soomlaste ja eestlaste koostööplaanidest ja nende ulatusest – sulgeda vajadusel Soome lahe suue? See jääb väitekirjas lahtiseks, aga just 1939. aasta suvel suundus Eestisse ja Soome suur saksa külaskäikude laine.

See koostöö oli ka kõige konkreetsem asjaolu, mis võis olla aluseks eestlaste hilisematele süüdistustele, et Soome jättis Eesti üksinda. Siiski puhastab Ilmjärv selles asjas üsna tõhusalt Soome ja Läti ning ka Saksamaa mainet. Sügisel 1939 ei küsinud Eesti valitsus kellelki abi, vaid tegi oma otsused üksi.

Ent ühe reservatsiooniga. See on Soome ja Eesti vahel huvitav paralleel pärast Molotovi-Ribbentropi pakti. Soomes on vaieldud Saksamaa apellatsioonide üle Soomele oktoobris-novembris 1939 ja uuesti Talvesõja lõpus 1940. Pakti osapoolena saatis Saksamaa Soomele pöördumisi, et andke Nõukogude Liidu nõudmistele järele. Saksamaa ei saavat praegu aidata, kuid pärastpoole heastatavat kõik. Ilmjärv näitab esmakordselt, et ka Eesti sai sakslastelt samas sõnastuses juhtnööri! Soome puhul võib tõdeda, et Saksamaa käitumist võib tõlgendada kui heastamiskatset, aga see ei kehti – vähemalt soovitud viisil – ei Eesti ega teiste Balti riikide puhul.

Balti riikide iseseisvuse lõpu eskaleerumine algas Molotovi-Ribbentropi paktiga. Selle pakti salajase lisaprotokollu sisu sai ruttu kas äraaimatavaks või teatavaks. Siin hajutab autor teema paljudeks osadeks ja käsitleb Eesti valitsuse välgkiiret otsust baasidega nõustuda liiga lühidalt, ta annab isegi mõista, et nende poole püüeldi omal algatusel. Siin oleks olnud hea koht tuletada meelde Pätsi tuntud põhjendusi, mitte aga keskenduda peamiselt välisminister Selteri rollile. Otsus oli igal juhul nii pöördeline, et seda poleks tohtinud nii lakooniliselt käsitleda.

Soome teistsugust otsust enne Talvesõda mainitakse peaaegu idealiseerivalt. Talvesõja alguse puhul selgub mu meelet siiski ka see, kuhu võib vene allikate ühepoolne teave välja viia. Käsitledes Hella Vuolijokit kui venelaste “agenti” Luuletajat, tõdeb uurija – vene allikale toetudes –, et nn. Jartsevi (Boriss Rõbkini) kontaktivõtmise ajal oli Nõukogude Liidu ja Soome vahel arutatud vastastikuse abistamise lepingut ja et Soome oli palunud julgeolekugarantiisid! Soomlaste uurimuste järgi ei palunud Soome aga kumbagi, ent see jälle ei sobi üleüldse Ilmjärve tervikpilti (lk. 334).

Seekord sai Balti riikide iseseisvuse lõpp alguse Nõukogude Liidu sooritatud täieliku okupatsiooniga 16.06.1940. Ilmjärv käsitleb põhjalikult ka seda ajajärku – peaaegu sajalt leheküljel. Selles äratav tähelepanu tema lähtemärkus, et see, mis juhtus Baltikumis Nõukogude okupatsiooni saabudes, tulenes ühtlasi nende riikide sisemiste muutuste ja arengu loogikast (lk. 453). See väide tundub sellegipoolest vöö-

rastav, sest okupatsioon oli tõepoolest väga ränk pöörang ja kõik, mida teatakse uute valitsuste paikapaneku ja valimiste äkilise korraldamise kohta, tulenes okupeerijate diktaadist ja rängast manipuleerimisest. Tulevikuväljavaadete eba-kindlust illustreerib see, et Ilmjärv küll mainib valimiste seadusetust, kuid ei pööra tähelepanu valimissituatsiooni räägele ühekülgsele, nagu seda on tehtud Lääne uurimustes.

Viimasel etapil omandab suure tähenduse ka Pätsi mõonev ja passiivne hoiak. Ühe kuu jooksul, juunikuu keskpaigast kuni juulikuu keskpaigani andis Päts välja palju määrusi ja seadusi, mille lõppsihiks oli Eesti Vabariigi kaotamine. Sellele on pööratud tähelepanu teisteski uuemates uuringutes, aga jällegi ei too Ilmjärv ära omi selgitusi. Ta esitab küll vihjelisi küsimusi ja tähelepanekuid Pätsi varasemate suhete kohta Nõukogude Liiduga, kuid ei vasta nendele. Lugejale jääb mulje, et põhjenduseks võiksid olla agenditeooria või hingeline kokkuvarisemine. Kuid samas jätkuvad ka Pätsi ja sakslaste kontaktide mainimised, mis võivad viidata sellele, et Päts lootis lähitulevikus tõesti Saksamaa rünnakule Nõukogude Liidu vastu. Seda oodates võidi nõustada venelaste tingimustega ja üritada kindlustada, et Eesti rahvas suudaks sõja, Pätsi varasema ütluse kohaselt, üle elada.

Üleüldse on Ilmjärve väitekirj tõeline hiigeltöö. Balti riikide saatuse keskmate selgitusjoonte tarvis pakutakse mitmekesisit ja uut teavet, aga autori enda, parimale materjalitundmisele põhinev hinnang jääb lahtiseks. Seega jätkub debatt kindlasti üha suurema hooga. Teos sisaldab ka erakordselt palju uusi üksikasju, mis aitavad vaidluse jätkumisele kaasa. Seesama puudutab ka teisi Balti riike, millele ei ole siin eraldi tähelepanu pööratud. Siiski tuleb nimetada üht Moskva arhiividest pärit detaali. See on Nõukogude Liidu ja Leedu vahel sõlmitud nn. džentelmenide leping aastast 1926. Nõukogude Liidu ja Leedu mittekallaletungilepingu järgi olid osapooled kohustatud vahetama salajast teavet Poola ja muude Balti riikide kohta. Niiviisi informeeris Leedu Nõukogude Liitu muu hulgas Balti *Entente*’i tegevusest ja aitas osaliselt kaasa selle liidu ebaõnnestumisele.

Kalervo Hovi

Soome keelest tõlkinud
Johann Langemets